

Фізичне виховання учнів у навчальних закладах України в першій половині XIX ст

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (м. Харків)

Постановка наукової проблеми та її значення. Перша половина XIX ст. в історії України, а саме тієї частини, яка входила до складу Російської імперії, – це період початку кардинальних перетворень та активної трансформації європейського досвіду в освітянську практику. Завдяки реформі 1803–1804 рр. заснована централізована державна система освіти: створено Міністерство народної освіти й систему навчальних округів, відкрито Харківський та Київський університети з підпорядкованими навчальними закладами, уведено спадкоємність усіх ступенів навчання, установлено єдність керування всіма освітньо-виховними та науковими установами тощо. Особливістю цих новацій було уведення в систему освіти прогресивних щодо того часу форм, методів і засобів фізичного виховання учнів. Однак досі досвід навчальних закладів України першої половини XIX ст. щодо цієї галузі виховання залишається маловивченим.

Завдання роботи – на підставі вивчення історико-педагогічних джерел (архівних документів, ювілейних книжок, монографій сучасних науковців тощо) проаналізувати досвід фізичного виховання в освітніх закладах України певних типів у першій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У контексті розгляду предмета дослідження потрібно відзначити, що ще у XVIII ст. у Російській імперії формування рухових умінь і навичок за допомогою прикладних видів фізичних вправ (веслування, вітрильна справа, плавання, фехтування, верхова їзда, стрільба) здійснювалося в навчальних закладах професійної освіти – Школа математичних і навігаційних наук, Морська академія, Сухопутний шляхетний корпус, кадетські корпуси тощо. Однак усі вони розміщувалися в столиці й інших регіонах держави. Україна аж до поч. XIX ст. займала положення окраїни, периферії зі слабо розвинутою системою світської освіти.

Вивчення значного масиву інформації, яка міститься в архівних документах, першоджерелах XIX – поч. XX ст., сучасній науковій літературі, засвідчило, що перші підтвердження про включення окремих видів фізичних вправ у навчально-виховний процес пансіонів при світських державних і приватних освітніх закладах України належить ще до кінця XVIII ст. Згідно з даними сучасних дослідників (О. Друганова [2]), у першоджерелах згадувалося про використання рухливих ігор у деяких навчальних закладах. Однак ці та деякі інші засоби фізичного розвитку, що включалися в спосіб життя пансіонерів, на нашу думку, насамперед розв'язували завдання організації дозвілля вихованців в умовах закритого закладу. Тому говорити про цілеспрямоване та системне застосування фізичних вправ з освітньою, розвивальною й оздоровчою цілями в ті роки, вважаємо передчасним.

Дослідженням виявлено, що кардинальні зрушення почали відбуватися на поч. XIX ст. у зв'язку з проведенням реформ урядом Олександра I та цілеспрямованим створенням системи освіти в Україні. У результаті цих перетворень до курсу навчання «мистецтв» рекомендовано включати певні засоби фізичного розвитку. Зазначимо, що включення цієї норми свідчило про існуючий запит певної частини суспільства на фізично підготовлене молоде покоління та відповідний відгук на нього розробників освітніх реформ.

Про досвід фізичного виховання учнівської молоді в першій половині XIX ст. можна судити завдяки поодиноким згадуванням у пам'ятних ювілейних виданнях окремих навчальних закладів, клопотанням на ім'я губернського начальства, а також працям сучасних науковців, у яких, розглядаючи певний предмет дослідження, автори наводять деякі відомості щодо стану фізичного виховання в окремих освітніх установах.

Так, із відкриттям в Україні середніх і нижчих освітніх закладів, у деяких із них організувалося навчання учнів плавання. Наприклад, зазначену ініціативу в 1835 р. висунув керівник Першої Київської гімназії [9]. Для забезпечення необхідних умов у м. Києві спеціально обладнано купальню. У 1840/1941 н. р. аналогічну пропозицію зробив директор харківських училищ. У проханні на ім'я Харківського цивільного губернатора [10] клопоталося про дозвіл на організацію купальні на річці Харків для вихованців шляхетного пансіону Харківської гімназії.

На поч. XIX ст., завдяки прогресивно мислячим керівникам освітніх закладів, перші кроки в системі освіти України робить гімнастика. Її викладання входило до навчального плану Шляхетного пансіону при Змієвському повітовому училищі Харківської губернії (1839 р.). Як підстава для впровадження такого нововведення в документі наводиться § 13 Положення про шляхетні пансіони. На посаду вчителя гімнастики в цей заклад призначено випускника Харківської гімназії Миколу Семігановського.

З упевненістю наголосимо, що уведення гімнастики як предмета навчання у вітчизняній системі світської освіти зобов'язано елітним освітнім установам для дітей привілейованих кіл, переважно дворян. На поч. XIX ст. до них належали ліцеї, гімназії вищих наук, шляхетні пансіони. Зазначені заклади не вписувалися в загальний контекст строго ієрархічної системи освіти, яку запропоновано реформою 1803–1804 рр., і займали в ній особливе, проміжне, положення: за статусом – вище гімназії, але нижче університету, по суті, це «чужорідні утворення в системі народної освіти, вольовим порядком насаджувані в Росії» (О. Єгоров) [3, 6]. Певний час ці заклади вважалися можливою альтернативою вищій освіті в державі.

Поява освітніх закладів так званого «особливого типу» (за Ю. Діссон) обумовлена низкою причин: нездатністю університетів повною мірою забезпечувати державу фахівцями, готовими застосувати свої знання, уміння та навички в значущих для неї сферах; потребою полегшити доступ дворянства до університетської освіти в умовах, які відповідають його соціальному та майновому статусу; суперечностями між зростаючою потребою регіональної еліти в одержанні вищої освіти та відсутністю в першій половині XIX ст. вищих освітніх закладів у більшості губерній України. Схожої точки зору дотримуються дослідники цієї проблеми Ю. Діссон [1, 3], О. Єгоров [3; 4] тощо.

У зв'язку з цим до 20-х рр. XIX ст. у Росії склалася ціла група таких освітніх установ, значна частка (три з восьми) з яких розміщена на українських землях: Вища Волинська гімназія в м. Кременець (1805–1833), перетворена в 1819 р. у Кременецький ліцей; Рішельєвський ліцей (1817–1863) у м. Одесі; Гімназія вищих наук Князя Безбородька (1820–1874), із 1832 р. – Ніжинський ліцей. Завдяки своєму високому статусу, привілеям із боку держави, відмінній системі організації навчально-виховної роботи та фінансування ці освітні заклади відігравали помітну роль у народній освіті України та перебували в центрі уваги уряду. Навчальні заклади «особливого типу» дали освіту декільком тисячам вихованців, більшість із яких належали до вищих кіл суспільства й, таким чином, протягом декількох десятиліть відігравали значну роль у формуванні громадської, службової та культурної еліти не тільки України, але й узагалі Російської імперії.

Характеризуючи навчальний процес в освітніх закладах підвищеного типу, Ю. Діссон [1] пише: «Програма носила енциклопедичний характер, була спрямована на формування у вихованців широкого кола знань. Відповідно до їх проміжного положення в системі народної освіти, програма поєднувала гімназичний курс та університетські науки. Ліцеї та пансіони не орієнтували своїх вихованців на подальшу наукову діяльність, а готовили до державної служби, ... тобто виховували державних чиновників». Така мета, на думку сучасних дослідників [Ю. Діссон, О. Друганова, О. Єгоров, С. Коляденко], із якою варто погодитися, не припускала поглибленого викладання предметів, що не мали практичного застосування в подальшій службі. «Саме виховання, а не надання глибоких знань, – уважає Ю. Діссон, – було основною метою цих освітніх закладів, що й відрізняло їх від університетів... Зазначені заклади мали закритий характер. Потрапляючи до одного з них, вихованець ставав частиною особливого світу, мікросуспільства, що функціонувало за своїми законами та жило за своїми правилами» [1, 19–20].

Така підвищена увага з нашого боку до освітніх закладів «особливого типу» першої половини XIX ст. пояснюється тим, що саме в них уперше в системі народної освіти країни цілеспрямоване фізичне виховання поступово стає невід'ємною складовою частиною навчально-виховного процесу, частиною того особливого мікросвіту, у якому відбувалося виховання громадської еліти держави (культурної та службової).

Вивчення джерельної бази [1–10] свідчить, що до навчальних планів ліцеїв, гімназій вищих наук, шляхетних пансіонів входили навчальні заняття з фехтування, плавання, верхової їзди. На нашу думку, такий підбір засобів формування в учнів рухових умінь і навичок цілком відображав утилітарну спрямованість змісту освіти, яка панувала в той час як у навчальних закладах цього типу, так і в системі освіти в цілому. Водночас володіння зазначеними руховими навичками вважалося невід'ємною ознакою вигляду представника еліти. Наприклад, кожен дворянин прагнув навчити своїх синів фехтування як одного із засобів «захисту честі» на дуелі, за допомогою якого наприкінці XVIII – у

першій половині XIX ст. звичайно вирішувалися конфлікти особистого характеру. На нашу думку, значну роль на користь навчання фехтування відіграла, «галоманія», яка розповсюджувалася в ті часи в колах верхівки суспільства. Навички верхової їзди та плавання застосовувалися не тільки в повсякденному житті еліти, а й у періоди регулярних бойових дій, у яких брали активну участь представники привілейованих кіл суспільства.

Звертаючись до історії Рішельєвського ліцею (1817–1863), відкритого в м. Одесі на базі приватного закритого пансіону для хлопчиків, П. П. Вольсея (освітній заклад із високою платою за навчання й тому доступний не багатьом, засн. у 1802 р., із 1805 р. – Шляхетний виховний інститут), і державної Комерційної гімназії (засн. у 1805 р.), зазначимо, що до курсу навчання «приємних мистецтв» у різні роки вводилося плавання та фехтування [6, 4]. Так, у навчальний план Шляхетного пансіону П. П. Вольсея включалися як навчальні предмети плавання (із 3-го по 8-й роки навчання) та фехтування (7–8 роки навчання) [3, 32]. У 1811 р. фехтування викладав учитель Габріель, до 1817 р. – Дюпон, 1817–1819 р. – І. І. Рібадо [3, 44, 69; 83]. Навчання фехтувального мистецтва проходило в позаурочний час і тривало постійно, до перетворення закладу в лицей. Водночас у п. 23 «Правил пансіону» від 1805 р. наголошувалося, що «улітку час відпочинку вживається вихованцями на купання в морі, що робиться для зміцнення здоров'я принаймні тричі на тиждень».

Із прибуттям до Шляхетного пансіону (інституту) француза, абата К. К. Ніколя, котрий зробив помітний внесок у становлення системи освіти м. Одеси, зокрема в підготовку й відкриття Рішельєвського ліцею, фізичне виховання юнацтва набуло нової якості. Так, фехтування уведено до кола основних навчальних предметів IV класу та, згідно з розкладом навчальних занять, викладалося тричі на тиждень із 19.00 до 20.00 год [3, 31].

Відзначимо, що якщо приватний Шляхетний пансіон П. П. Вольсея успішно функціонував, починаючи з 1802 р., то питання з відкриттям державної Комерційної гімназії для представників широких кіл суспільства (діти купців, міщан, обер-офіцерів, різночинців) м. Одеси постійно затримувався. У зв'язку з цим для розгляду ситуації, яка склалася, у м. Одесу відправлено «візитатори», професора Харківського університету О. Стойкович. За результатами ревізії у своєму повідомленні училищній комісії він висловив пропозицію про уведення в навчальний план майбутньої гімназії низки навчальних предметів, серед яких була гімнастика. Пропозицію задовольнили й комісією дозволено викладання учням гімназії гімнастики та плавання. Учителем цих предметів призначено П. Софці, який навчав також грецької мови та музики [3, 33–36].

Після створення в 1817 р. Рішельєвського ліцею й затвердження його Уставу (§ 49) «приємних мистецтв», до яких входило фехтування, були включені до переліку обов'язкових предметів навчального плану. Згідно з §§ 87–88 Уставу, фехтування викладалося в часи, що відводилися для відпочинку лицейців: із 12.00 до 14.00 і з 19.00 до 20.30.

Установлено, що багато в чому схожа ситуація щодо фізичного виховання учнів склалася й у Гімназії вищих наук князя Безбородька (1820–1874 рр., із 1832 р. – Ніжинський лицей). У пам'ятному виданні з історії існування цього закладу [5] автор К. Савицький згадував, що для всіх бажаючих учнів нижчих класів гімназії проводилося «викладання мистецтв», до яких входило фехтування. У 1824–1835 рр. заняття проводив у позаурочний час учитель Йосип Дем'янович Урсо. Однак, як відзначалось у першоджерелі, до цих занять проявляла інтерес украй мала кількість гімназистів [5, 78]. У праці О. Єгорова «Лицеї Росії: досвід історичної хронології» [4, 67–68] поряд із цими фактами згадувалося про те, що в 1844/1845 н. р. фехтування в лицей викладав Орсині. Більше докладних відомостей щодо фізичного виховання ніжинських лицейців у джерелах досі не знайдено.

Особливе місце серед навчальних закладів «особливого типу» України в першій половині XIX ст. займав Кременецький лицей (1805–1833), який до 1819 р. іменувався Вищою Волинською гімназією. Дослідженням установлено, що цей заклад виділявся із загальної канви аналогічних установ завдяки таким рисам: «польському» складу учнів і викладачів; кількістю учнів і викладачів серед усіх лицейів не тільки України, а й усій Російській імперії; західноєвропейському вектору змісту освіти, організації навчання та побуту вихованців як відображенню наслідків політичних подій 1795 р., тобто входженню регіону до західноєвропейського освітнього простору до «третього поділу Польщі»; практично повній незалежності від вищестоящих органів управління освітою; інноваційною щодо того часу системою фінансування.

Відзначимо, що Кременецький лицей був зорієнтований на надання якісної освіти представникам польської шляхти Волині, отримання визнання серед місцевої громади з подальшим отриманням статусу університету. Цей заклад вважався осередком польської культури в цьому регіоні України.

Як свідчать дослідження сучасних учених, котрі вивчали спадщину Кременецького ліцею (Ж. Даюк, Ю. Діссон, 2008 [1], О. Єгоров, 1993, С. Коляденко, 2002 [5], В. Павленко, 2010 [7] й ін.), за «російський період» існування в цьому закладі велике значення приділяли всебічному розвитку вихованців. Відчутний вплив європейських реформаторських ідей виявився в увазі щодо різнобічного фізичного виховання ліцеїстів. Так, за ініціативи засновників і натхненників багатьох прогресивних починань в організації навчально-виховного процесу Т. Чацького та Г. Колонтая до переліку навчальних предметів естетичного циклу включено додаткові курси верхової їзди, фехтування та плавання [7, 14]. Уже в першій третині XIX ст. цей заклад мав у своєму розпорядженні спеціалізований зал для занять фізичними вправами [5, 43]. Заняття різними фізичними вправами проводили для всіх бажаних вихованців ліцею в позаурочний час [5, 49].

Уключення фехтування в зміст фізичного виховання ліцеїстів С. Коляденко [5] пояснює великою популярністю цього виду єдиноборств у поляків аж до уведення в ранг національного виду спорту. Як предмет викладання він був запозичений засновниками ліцею з освітньої програми, створеної комісією народної освіти Польщі (Komisja Edukacji Narodowej) ще в другій половині XVIII ст. Заняття фехтуванням у ліцеї проводив француз С. Роуссел.

Водночас у зв'язку з обмеженістю фактичного матеріалу проведене дослідження дає підставу висунути припущення, що на цьому етапі в освітніх закладах України, де викладали фехтування, застосовували французьку методику навчання. Вона ґрунтувалася на засвоєнні учнями наступальної техніки на основі нанесення уколів, відповідних їй переміщень, прийомів атаки, контратаки, методів захисту та тактики. Саме завдяки французькій методиці фехтування перетворилося в мистецтво рухів.

Перевага представників французької фехтувальної школи при наймі на роботу вчителями в навчальні заклади України свідчила про прагнення керівників упровадити у вітчизняну школу найпереводішу методику навчання, що домінувала в Західній Європі. Саме майстри французької фехтувальної школи, починаючи із середини XVII ст., за твердженням угорського історика фізичної культури Л. Куна, вважалися найавторитетнішими в зазначеній галузі.

Установлено, що з відкриттям Вищої Волинської гімназії в зміст фізичного виховання учнів уведено навчання плавання. Спочатку навчальний заклад не мав штатного вчителя зі спеціальною підготовкою й до керівництва заняттями залучали учнів, які вмели плавати. У 1808 р. до штату гімназії зараховано вчителя плавання Ю. Дотковича. Заняття із навчання плавання проводили в спеціально відведеному й обладнаному місці на річці Случ. Водночас із 9 березня 1808 р. у гімназії відбувалися заняття з верхової їзди, за словами С. Коляденко [5, 63], їх проводили викладачі Карол Аудинберг (із 1808 до 1820 рр.) і Станіслав Ольшанський (у наступний період).

Особливу роль у фізичному вихованні учнівської молоді ліцею Т. Чацький відводив організації спортивних змагань на основі вищезгаданих видів рухової активності, уважаючи змагальний метод, змагання організаційною формою та заохочення у вигляді нагород – необхідною рисою занять фізичними вправами.

Аналізуючи досвід Кременецького ліцею, наголосимо, що прогресивно мислячі керівники закладу, якими, на наше переконання, були Т. Чацький і Г. Колонтай, забезпечуючи навчально-виховний процес закладу, зокрема з фізичного виховання, запрошували спеціально підготовлених авторитетних учителів-іноземців. Старанний підхід щодо добору вчительських кадрів за принципом «умілість»–«авторитетність»–«ерудиція», яким відрізнявся ліцей, був наслідком традицій єзуїтської шкільної системи, котра домінувала на цих землях ще з поч. XVII ст. Завдяки цим педагогам, на думку В. Павленко [7, 2], ліцей, і регіон у цілому мали можливість одними з перших запозичити прогресивний закордонний освітянський досвід. Це стосувалося й викладання фехтування, плавання та верхової їзди.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Упровадженню форм, методів та засобів фізичного виховання учнівської молоді в навчально-виховну практику України сприяла освітня реформа 1803–1804 рр. Плавання, фехтування, верхова їзда, гімнастика в навчальних планах освітніх закладів були складовою частиною викладання «мистецтв». Навики, засновані на цих видах рухової активності, вважались особливістю вигляду представника еліти суспільства. Уведення елементів системи фізичного виховання в освітню практику в XIX ст. практикували елітні навчальні заклади: ліцеї, гімназії, приватні пансіони. Носіями прогресивних ідей і педагогічного досвіду були вчителі-іноземці.

Подальший науковий пошук планується в напрямі вивчення різноманітних громадських ініціатив у галузі фізичного виховання учнівської молоді України в дорадянський період.

Джерела та література

1. Диссон Ю. А. Лицеи и благородные пансионы в системе народного просвещения России в первой трети XIX века : автореф. на соискание научной степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечест. история» / Юлия Андреевна Диссон ; Моск. гос. ун-т. – М., 2008. – 26 с.
2. Друганова О. М. Приватна ініціатива в освіті України (історико-педагогічний аспект) : монографія / О. М. Друганова. – Х. : ДИВО, 2008. – 555 с.
3. Егоров А. Д. Лицеи России: опыт истрической хронологии : в 5 кн. / А. Д. Егоров. – Иваново : Изд-во ИИСИ, 1993. – Кн. 1 : Ришельевский лицей. – 1993. – 172 с.
4. Егоров А. Д. Лицеи России: опыт истрической хронологии : в 5 кн. / А. Д. Егоров. – Иваново : Изд-во ИИСИ, 1993. – Кн. 2 : Лицей князя Безбородко. – 1994. – 132 с.
5. Коляденко С. Кременецький лицей у системі освіти Волині (XIX–30-ті XX ст.) / С. Коляденко. – Житомир : 2002. – 131 с.
6. Михневич И. Сороколетие Ришельевского лицея. 1817–1857 / И. Михневич. – Одесса : Тип. Л. Нитче, 1857. – 204 с.
7. Павленко В. В. Освітньо-просвітницька діяльність іноземних педагогів на Волині (XIX–початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. В. Павленко ; Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир, 2010. – 21 с.
8. Савицкий К. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородько / К. Савицкий ; изд. 2-е. – СПб. : Тип. Бездобразова и Комп., 1881. – 673 с.
9. Центральний державний історичний архів України, ф. 707, оп. 3, спр. 319, арк. 7.
10. Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 125, спр. 120, арк. 1-3.

Анотації

Упровадженню форм, методів та засобів фізичного виховання учнівської молоді в навчально-виховну практику України сприяла освітня реформа 1803–1804 рр. Плавання, фехтування, верхова їзда, гімнастика в навчальних планах освітніх закладів були складовою частиною викладання «мистецтв». Навики, засновані на цих видах рухової активності, вважалися невід'ємним компонентом вигляду представника еліти суспільства. Локомотивом упровадження елементів системи фізичного виховання в освітню практику в XIX ст. були елітні навчальні заклади: Ришельєвський, Кременецький, Ніжинський лицей, гімназії, приватні пансіони. Носіями прогресивних ідей та педагогічного досвіду вважалися вчителі-іноземці.

Ключеві слова: фізичне виховання, фехтування, плавання, гімнастика, лицей, Україна, XIX ст.

Анна Приходько. Физическое воспитание учащихся в учебных заведениях Украины в первой половине XIX в. Внедрению форм, методов и средств физического воспитания учащихся в учебно-воспитательную практику Украины способствовала образовательная реформа 1803–1804 гг. Плавание, фехтование, верховая езда, гимнастика в учебных планах образовательных учреждений были составной частью преподавания «искусств». Навыки, основанные на этих видах двигательной активности, считались неотъемлемой чертой облика представителя элиты общества. Локомотивом внедрения элементов системы физического воспитания в образовательную практику в начале XIX в. были элитные учебные заведения: Ришельевский, Кременецкий, Нежинский лицей, гимназии, частные пансионы. Носителями прогрессивных идей и педагогического опыта являлись учителя-иностранцы.

Ключевые слова: физическое воспитание, фехтование, плавание, гимнастика, лицей, Украина, XIX в.

Anna Prykhodko. Physical Education of Students in Educational Institutions of Ukraine in the First half of XIX century. Introduction of the forms, methods and means of physical education of students into educational practice of Ukraine was facilitated by the educational reform of 1803–1804. Swimming, fencing, riding, gymnastics in educational plans of institutions were the part of «art» study. Skills based on this types of movement activity were considered as inherent part of image of society elite. The engine of implementation of the elements of physical culture system into educational practice in the beginning of XIX century were next elite educational institutions: Richelieu, Kremenets, Nizhin lyceums, gymnasiums, private boarding schools. The carriers of progressive ideas and pedagogical experience were teacher-foreigners.

Key words: physical education, fencing, swimming, gymnastics, lyceums, Ukraine, XIX century.